

UOT: 81.038.39.

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANÜ LÜĞƏT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏ SİNTAKTİK ƏLAMƏTLƏR

Sahilə İbrahimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
sahila.ibrahimova@yahoo.com
orcid: 0009-0008-6960-524X

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllər müəyyənləşdirilmiş və onların sintaktik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Mahmud Kaşğarının əsərində işlənən nümunələrin sintaktik əlamətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, həmçinin türkoloji dilçilik üçün də mühüm nəticələrin əldə edilməsinə səbəb ola bilər. Türk dünyası haqqında ən möhtəşəm mənbələrdən biri olan "Divanü lüğət-it türk" əsərindəki atalar sözü və məsəllərdə işlədilən söz birləşmələrinin növlərini və bu birləşmələrə aid olan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrini (yanaşma, idarə, uzlaşma) araşdırmaq, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəsini qeyd etmək, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu tip birləşmələrin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından olduqca mühüm materiallar verir. "Divanü lüğət-it türk" əsərindəki atalar sözü və məsəllərdə işlədilən sadə cümlənin növləri, cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlənin quruluşu, məna əlaqələrinə aid nümunələr təqdim edərək müasir Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlə modelləri ilə müqayisəsi dilimizdə cümlənin tarixi inkişafını izləmək baxımından geniş material verir.

Açar sözlər: M.Kaşğari, "Divani lüğət-it türk", söz birləşmələri, atalar sözü, məsəllər

SYNTACTIC FEATURES IN THE PROVERBS USING MAHMUD KASHGARI'S WORK "DİVANU LUGHAT-İT TURK"

Sahila Ibrahimova
Philology Doctor of Philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

In the article, the proverbs used in Azerbaijani linguistics Mahmud Kashgari's work "Divanu lughat-it turk" have been identified and their syntactic features are investigated. Exploring the syntactic features of the examples used in Mahmud Kashgari's work can lead to obtaining important results not only for Azerbaijani linguistics, but also for Turkological linguistics. Exploring the types of word combinations, which used in proverbs and the syntactic relations between the words belonging to these combinations (approach, management, reconciliation) in the work "Divanu lughat-it turk", which is one of the most magnificent sources about the Turkic world provide quiet necessary materials to note the comparison with the modern Azerbaijani language in Turkish languages and learning the historical development of these kinds of combinations in the Azerbaijani language. The types of simple sentences, sentence members and their means of expression, the structure of subordinate and subordinate complex sentences, the comparison of simple and complex sentence models used in "Divanu lughat-it turk" in the modern Azerbaijani language by presenting examples of the meaning relationships in the work "Divanu lughat-it turk" and the history of the sentence in our language provides extensive material in terms of following its development.

Keywords: Mahmud Kashgari, "Divanu lughat-it turk", word combinations, complex sentences, proverbs.

СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ПОСЛОВИЦАХ НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК»

Сахила Ибрагимова

Доктор философии по филологии, ст. преподаватель
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье выявляются пословицы и примеры, использованные в труде азербайджанского языковедения Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит тюрк», и исследуются их синтаксические особенности. Исследование синтаксических особенностей примеров, использованных в творчестве Махмуда Кашгари, может привести к получению важных результатов не только для азербайджанского языковедения, но и для тюркологического языковедения. Исследовать виды словосочетаний, употребляемых в пословицах и поговорах, и синтаксические отношения между словами, входящими в эти сочетания (приближение, управление, примирение) в произведении «Дивану лугат-ит тюрк», являющемся одним из великолепных источников о Тюркский мир, отметим его сравнение с современным азербайджанским языком, дает очень важные материалы с точки зрения изучения исторического развития этого типа соединений в тюркских языках, в том числе азербайджанском. Виды простых предложений, используемых в пословицах и поговорах, члены предложения и средства их выражения, структура придаточных и придаточных сложных предложений, сравнение моделей простых и сложных предложений в современном азербайджанском языке с представлением примеров смысловых отношений в пословицах. Работа «Дивану лугат-ит тюрк» и история предложения в нашем языке дает широкий спектр материала в плане наблюдения за его развитием.

Ключевые слова: Махмуда Кашгари, «Дивану лугат-ит тюрк», пословицы, примеры, синтаксических особенностей.

Aktuallıq. Türk dillərinin tarixi sintaksisi digər sahələrlə müqayisədə az öyrənilsə də, son illər bu sahə ilə bağlı da müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqaləmiz də “Divanü lügət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəlləri araşdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə aparılan digər işlər üçün də baza ola bilər.

Annotasiya. Mahmud Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” əsərində xeyli miqdarda və öz xüsusiyyətləri ilə seçilən müdrik kəlamlar qeydə alınmışdır. Bu müdrik sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda kommunikativ hadisəni dil-nitq hadisəsi vasitəsilə həyata keçirir və bu gediş zamanı bədi xüsusiyyətlər ortaya çıxır. “Divanü lügət-it türk” əsərindəki atalar sözləri və məsəllər xalqın ictimai, əxlaqi, idraki, ailə və məişət və s. qatlarının davranışını özündə əks etdirən həcm etibarilə kiçik, mənaca böyük mətn strukturlarından ibarətdir.

Metod. Məqalədə təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş. Türk dünyasının dil zənginliyinin, özünəməxsusluğunun araşdırılıb öyrənilməsində, kitab halına salaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasında xüsusi xidmətləri olan Mahmud Kaşğarının həyatı haqqında geniş məlumat olmasa da, əsəri ilə ləyaqətli əməyi ortadadır. Hazırda Kaşğarının kitabı yüzillərdən o yana Türk dünyası haqqında ən möhtəşəm mənbələrdən biridir. Bu sahədə çox geniş araşdırma aparən Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarının dahi dilçi, filoloq, ensikopedist, türk ruhumun tərcumanı bir sözlə, türkologiyanın banısı kimi xarakterizə edir.

Türk və İslam mədəniyyətinin sintezindən ilk təsirlənən sahələrdən biri də dil və ədəbiyyat idi. Xüsusilə Qaraxanlılar dövlətinin hakim olduğu bölgə inkişaf etmiş bir mədəniyyət mərkəzi idi və bu dövrdə elmi-mədəni fəaliyyətlər geniş vüsət almışdır. Buxara, Səmərqənd, Kaşqar və Balasaqun mədrəslərində elm və din sahəsində çoxlu alimlər təhsil almış, Qaraxani hömdarları isə onları himayə altına almışlar. Türk dilinin çox qədimdən bəri ədəbi cəhətdən yüksək olan milli dil kimi istifadə olunduğu aydın görünür. Bununla belə, XI əsrə qədər Türk dilinin sistemli bir şəkildə öyrədilməsi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Mahmud Kaşğarının yazdığı “Divanü lügət-it türk” əsəri Türk dili ilə bağlı ilk ciddi araşdırma deyil. XI əsr Türk mədəniyyət tarixinə işıq tutan “Divanü lügət-it türk” ilk Türk lüğəti və qrammatikası işləməsi xüsusiyyətinə malikdir. Əsərdə Türk cəmiyyəti həyatının demək olar ki, bütün sahələri üçün məlumat mövcuddur. Mahmud Kaşğari bu

əsrində müxtəlif Türk boylarının dil quruluşu və xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermiş, ərəb və farsca müqayisəli misallar verərək, Türk dilinin zənginliyini üzə çıxarmışdır. Əsərdə Türk əyalətlərinin coğrafiyası, tarixi, mədəniyyəti, atalar sözləri, şeirləri, iqtisadi və sosial həyatı haqqında dəyərli məlumatlar mövcuddur.

İlk Türk-İslam ədəbiyyatında xalqın anlama biləcəyi bir dil ilə elmi, dini və təsəvvüf mövzuları qələmə alınmışdır. Elm, düzgünlük, ədalət, gözəl əxlaq mövzuları üstünlük təşkil etmişdir. Türk-İslam tarixindən bəhs edən mədəni yığım bizim üçün ən böyük sərvətdir. Elm və hikmətə söykənən dəyərlərimiz tarix boyu ədaləti, tolerantlığı, qardaşlıq və həmrəyliyi ön planda tutmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” kitabı həm həcmcə, həm məzmun, həm də yazılma etibarilə türkologiyanın ən böyük və qiymətli, ən qədim maddi-mənəvi mirasıdır, mədəniyyət abidəsidir [3, 84].

Bu məqaləmiz də “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəlləri araşdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərin sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə aparılan digər işlər üçün də baza ola bilər. Onu da qeyd etmək ki, bu zamana qədər dilçiliyimizdə bu yöndə – M. Kaşğarının “Divan”ında işlənən atalar sözləri və məsəllərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində, demək olar ki, çox az iş görülmüşdür. Müstəqillik dövründə bir çox sahələrdə olduğu kimi, dil tarixi istiqamətində görülən işlər də çoxalmış, bu baxımdan M. Kaşğari ilə də bağlı kifayət qədər tədqiqat işləri aparılıb və araşdırmalar olmuşdur. Əlbəttə, bu işlərin önündə Ramiz Əskərin “Divan”ın azərbaycanca nəşri durur. Məhz elə bu əsərin nəşrindən sonra Azərbaycan dilçiliyində Mahmud Kaşğariyə olan maraq daha da artdı və bu sahədə bir sıra tədqiqat işləri ortaya qoyuldu. Düşünürük ki, bu dəyərli əsərə dair yazılar hələ də yazılacaq və dilçiliyimizdə bu mövzuya dönə-dönə qayıdılacaqdır. Çünki Mahmud Kaşğari və onun bu dəyərli əsəri nəinki Azərbaycan dilinin, eyni zamanda bütövlükdə türk dillərinin tarixinin araşdırılması üçün ən qədim və dəyərli mənbələrdən biridir. T.Hacıyev bu barədə danışarkən haqlı olaraq yazır: “Divanü lüğət-it türk” min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmimizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir” [2, 7].

Bu fikirlər bir daha təsdiq edir ki, “Divanü lüğət-it türk” əsərinin tədqiqi dilçiliyimizin inkişafı, o cümlədən, türkoloji dilçiliyin inkişafı üçün yeni bir çıxır açır.

Kollektiv təcrübə və biliyin məhsulu olan atalar sözləri və məsəllərin quruluşca qısa, məzmun və mənacə çox geniş xüsusiyyətləri vardır. M. Kaşğarının dövründəki ümumtürk dilinin sintaksisinin tədqiqi həm də türk dillərinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrənməkdə çox böyük əhəmiyyəti vardır. N. Xudiyev T. Hacıyevə istinadən yazır: “...ümumiyyətlə belə bir mülahizə mövcuddur ki, ədəbi dilin sintaksisinin inkişaf səviyyəsi ən çox xalqın intellektual tərəqqisi, danışığı dili sintaksisinin inkişafı isə, hər şeydən əvvəl, kollektivin adət-ənənələri, etnik təkamülü ilə mütənasibdir” [4, 145]. Məlumdur ki, M. Kaşğarının əsərlərində işlənən atalar sözləri və məsəllər xalq danışığından götürülüb, deməli, bu misallarda etnik inkişafı görə bilərik. Etnik inkişaf isə eyni zamanda, heç şübhəsiz, dilin də inkişafı deməkdir. Deməli, dil tarixinin tədqiqi eyni zamanda dilin tarixi tərəqqisinin tədqiqidir. Baxmayaraq ki, türkdillərinin tarixi tədqiqi onun lap qədimdən artıq formalaşdığını deməyə əsas verir. Bu özünü sintaktik quruluşda da göstərir.

M. Kaşğarının əsərinin bu xüsusiyyətlərindən danışarkən R. Əskər yazır: “Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan “Dədə Qorqud” dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan “Manas” dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacıb Balasağunlunun “Qutadğu Bilig” poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, “Dədə Qorqud” oğuz qrupuna, “Manas” qıpçaq qrupuna, “Qutadğu Bilig” karluq qrupuna məxsusdur. “Divanü lüğət-it türk” isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və

ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir” [1, 8].

“Divanü lüğət-it türk” əsəri türk dilinin orta q abidəsi olmaqla tək cə türk dilinin nümunəsi deyildir. “Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-millî dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır” [1, 9].

“Divan”da bütün bu xüsusiyyətləri ən çox əks etdirən isə heç şübhəsiz, tarixi yaddaşı özündə əks etdirən atalar sözləri və məsəllərdir. Bu barədə Mahmud Kaşğarının özü də söz açır və yazır: “Kitabda türklərin dünya görüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsilərdən-nəsilərə keçərək gəlmişdir” [1, 58].

Məlumdur ki, predikativ birləşmələr cümləyə uyğun gəlir və söz birləşmələri qeyri-predikativ birləşmələrdir. Dilçilik ədəbiyyatında söz birləşmələrinin bu cür eyniləşdirilməsi bəzən predikativ birləşmələrin özlərinin də feili birləşmələrlə eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır və predikativ birləşmələr dedikdə, yalnız feili xəbərlə cümlələr nəzərdə tutulur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, cümlə tək cə feili xəbərlə olur. Mahmud Kaşğaridə işlənən nümunələrə nəzər salaq: Kuzda kar əksüməs, koyda yağ əksüməs – qüzeydən qar, qoyundan yağ əskik olmaz [5,339]; Köp sögütgə kuş konar, körklüg kişigə söz kədir – Şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza söz gələr [5,336]; Küngə baxsa, köz kamar – günəşə baxanın gözü qamaşar [5, 350]; Kış konıqı ot – Qışın qonağı oddur, atəşdir [5, 344]; Ərdəm başı til – Dil ərdəmin, fəzilətin başıdır [5, 347]; Kul yağı, it böri – qul yağdır, it canavar (qul ağasının malını ələ keçirən kimi yeyir, fürsət gözləyir, düşmən kimi davranır, it də olduğu ev üçün bir canavardır, nə tapsa, çəkinmədən yeyir) [5, 348].

Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərindən götürülən ilk üç nümunədə xəbərlər feillə ifadə olunursa, digər nümunələrdəki xəbərlər adlarla ifadə olunur. Nümunələrdən də görünür ki, cümlələr tək cə feili xəbərlə olur. Deməli, predikativ birləşmələri yalnız feili birləşmələrlə eyniləşdirmək də yanlış fikirdir və bu birləşmələr tərkibində feil olması deyil, xəbər olması ilə fərqlənir.

İsmi birləşmələrdə isə isimlərin daha aktiv rola malik olduğunu bilirik. Bu tip birləşmələrin birinci tərəfi hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunursa olunsun, aparıcı hissə ikinci tərəfdir. Türkolojii dilçilikdə çox vaxt asılı tərəfin ifadə vasitələrinə görə ismi birləşmələr təsnif edilir.

Bu tip birləşmələri biz M.Kaşğarının əsərində də görə bilirik. Bura ilk olaraq əsas tərəfi isim, asılı tərəfi say olan ismi birləşmələr aiddir. Bu vaxt say təyin rolunda çıxış edir. Məsələn, Bir qarğa birlə kış gəlməz – bir qarğa ilə qış gəlməz [6, 51-52]; İki boğra igəşür, orta kökəgün yançılır – iki buğa çarpışır, ortada göy milçək qırılır [6, 282]; Kırk yılka tegin bay-çığay tüzlünür – qırx ilə qədər bəylə yoxsul bir olar (ya ölüm, ya da zamanın dəyişməsi nəticəsində qırx ilə varlı və kasıb bir səviyyədə olar, dümdüz olar) [5, 357]; İki koçonqar başı bir aşıçta pışmas – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz [7, 330].

İkinci növə əsas tərəfi isim, asılı tərəfi əvəzlik olan ismi birləşmələr daxil edilir. Misallara nəzər yetirək: Onıq yüzinqə titinü baxsa bolmaz – onun üzünə dik baxsa, olmaz (İnsan onun gözəlliyi ucbatından üzünə dik baxa bilməz) [6, 166]; Öz köz ir kışlağ – adamın öz gözü dağın günüyü yamacındakı qışlaq kimidir [5, 452].

Üçüncü növ ismi birləşmələrə isə əsas tərəfi isim, asılı tərəfi sifət olan birləşmələr daxildir. Bu tip birləşmələrə M.Kaşğarının əsərində daha çox rast gəlmək olur. Misallara nəzər yetirək: Tatsız türk bolmas, başsız bork bolmas – tatsız türk olmaz, başsız bork olmaz [6, 277]; Kutsuz kudhuğka kirsə kum yağar – uğursuz adam quyuya girsə, qum yağar, quyuyu qumla dolar [5, 446]; Kaynar öküüz keçiksiz bolmas, coşqun su keçidsiz olmaz [5, 390]; Kuruk kaşuk ağızka yaramas; Kuruğ söz kulakka yakılmas – Quru qaşuq ağıza yaramaz; Quru söz qulağa yaraşmaz [5, 384]; Yaş ot köyməs, yalafar ölməs – yaş ot yanmaz, elçi ölməz (Yaş ot yandıрмаğı kimi, elçi də öldürülməz) [7, 48]; Yavlak tılığ bəgdən kezü yalınqus tul yeg – bəd dilli ərdənsəyalnız (tənha) dul olmaq yaxşıdır

(qadının tənha dul olması onu söyən bəd dilli əri olmasından yaxşıdır); Karı öküz balduka korkmas – qoca öküz baltadan qorxmaz [7,139].

Dördüncü növə isə əsas tərəfi isim, asılı tərəfi feili sifət olan birləşmələr aid edilir. Məsələn, Öldəçi sıçğan muş taşakı kaşır – öləcək sıçan pişik xayası qaşıyar [5,430]; Ögüngüçi ünündə artatur – özünü öyən tumanını çirkləndirər [5, s.248]; Korkmuş kişigə koy başı koş körünür – qorxmuş adamın gözünə qoyun başı qoşa görünər [7, s.134].

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə ismi birləşmələr geniş şəkildə işlənir, xüsusilə də təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə rast gəlmək olar.

Bununla bərabər, söz birləşməsi və cümlənin tərkibində sözlərin necə əlaqələndiyini, sözlər arasında əlaqələrin necə yarandığını Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə araşdırmaq dilçilik baxımından çox böyük maraq doğurur. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü biruzə verir.

Bu cür əlaqələrə Mahmud Kaşğarının əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də rast gəlirik. Məs.: Alp yağıda, alçaq çoğıda – alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar [5, 115]; Alğıl ögüt məndin, oğul, ərđəm tilə; Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə – Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə; Boyda böyük alim olub biliyini payla (Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərđəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla) [5, 124]; Kündə irük yok, bəgdə kıyık yok – günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz [5, 138]; Ərik irini yağlığ; Ərməgü başı kanlığ – Qoçağın dodağı yağlı; Tənbəlin başı qanlı (Qoçaq, işlək adamın dodağı yağlı olar, çünki işləyir, gözəl yeməklər, yağlı ət yeyir, dodağı yağlanır, tənbəl isə iş görməyə ərindir, başına-başına döyüb qanadırlar) [5, 138-139]; Aç nə yeməs, tok nə teməs – ac nə yeməz, tox nə deməz (Aca nə versən, hamısını yeyib qurtarar, tox aca nələr deməz!) [5, 146].

Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi birləşdirməklə, tərəflərdən birini əsas, digərini isə asılı tərəf edir. Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün formal – qrammatik vasitələr iştirak etmir. Məsələn, Açığlığ ər şəbük karımas – varlı adam tez qocalmaz [5, 203]; çəriğ sıyumas – arxasız ər düşməni basa bilməz [5, 186]; Yoğurkanda artuk adhək kösülsə, üşüyür – ayaq yorğandan uzadılsa, üşüyər [6, 159-160]; Başmasar boz kuş tutar, evəsər üzünq kuş tutar – ovçu bezməyə boz quş tutar, tələsməyə ağ quş tutar (Ovçu sıxılmasa, ovda boz şahin tutar, tələsməyə şahinlərin ən gözəlini ovlayar) [6, 40-41]; Tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas – tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz [6, 277]; Saçratgudan korkmuş kuş kırk yıl adhrı yığaç üzə konmas – tələdən qorxanquş qırx il haça ağac üstünə qonmaz [6, 318]; Körklüg tonuğ özünqgə; Tatlığ aşığ adhrıka; Tatğıl konuk ağırlıq; Yadhsun çavınq budhunka – Yaxşı paltarı özünə al; Dadlı aş başqasına ver; Qonağı əzizlə, ağırla ki; Yaysın ününü elə (Yaxşı paltarı özünqey, dadlı yeməyi başqalarına yedirt, qonağa yaxşı hörmət elə ki, adını-sanını el-obaya yaysın) [5, 119]. Yuxarıda M.Kaşğarının “Divan”ından götürülmüş nümunələrdə açıqlıq ər, arkasız ər, boz kuş, üzünq kuş, tatsız türk, başsız börk, korkmuş kuş, körklügtonuğ, tatlığ aşığ, tatğıl konuk, yadhsun çavınq birləşmələri yanaşma əlaqəsi ilə əlaqələnmişlər. Burada açıqlıq, arkasız boz, üzünq, tatsız, başsız, korkmuş, körklüg, tatlıq, tatğıl, yadhsun sözləri yanaşma əlaqəsi ilə ər, kuş, türk, börk, tonuğ, aşıq, konuk, çavınq sözünə tabe olmuşdur. Göründüyü kimi, burada yanaşma əlaqəsini bildirən heçbir şəkli əlamət yoxdur.

Qeyd edə bilərik ki, cümlə üzvləri arasında məna əlaqələri ilə yanaşı qrammatik əlaqələr də xüsusi əhəmiyyət malikdir və bu əlaqələri Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə də görmək mümkündür.

Nəticə. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən söz birləşmələrinin böyük əksəriyyəti ismi birləşmələrdən ibarətdir. Ancaq az miqdarda olsa da feili birləşmələr də işlənib. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz misallardan da görə bilərik. Bundan əlavə “Divanü lüğət-it türk” əsərində işlənən atalar sözləri və məsəllərdə işlənən sintaktik əlaqə və formalara diqqət yetirsək görürük ki, Azərbaycan dilində bu əlaqə formaları əsrlər keçsə də, demək olar ki, dəyişməmişdir. Həmçinin “Divan”da işlənən atalar sözləri və məsəllərdə cümlənin müxtəlif növlərinin işləndiyi görə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgər, R. “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri (azərbaycanca nəşrinə ön söz) // - Bakı: Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it-türk” [4 cilddə], Ozan, c.1. - 2006, - s.8-52
2. Hacıyev, T. İ. “Divanü lüğət-it türk” [4 cilddə] / -Bakı: Ozan, c.1. -2006, s.7
3. Hüseynova, M.N. Mahud Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri, Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2022, 275 s.
4. Xudiyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.M.Xudiyev. - Ankara: - 1997. 492 s.
5. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” [4 cilddə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 1. - 2006. - 512 s.
6. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” [4 cilddə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 2. - 2006. - 400 s.
7. Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” [4 cilddə] / tərc.edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər . – Bakı: Ozan, c. 3. - 2006. - 400 s.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı